

MƏQALƏ

İmamverdi Həmidov

Ortaq başlanğıc və intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı
şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor
imamverdi.hamidov@mail.ru

105

1 (16) 2020

Əmir Xosrov Dəhləvi: həyatı, mühiti və ədəbi irsi

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin epik şeir ənənəsinin ilk davamçısı olan Hindistandakı farsdilli ədəbiyyatın tanınmış nümayəndəsi Əmir Xosrov Dəhləvinin (1253-1325) həyatı mürəkkəb bir dövrdə və şəraitdə keçmişdir. Şairin yaşadığı XIII əsrin ikinci yarısı və XIV əsrin əvvəllərində regionda böyük siyasi, ictimai və tarixi hadisələr baş vermişdir. Ardı-arası kəsilməyən monqol hücumlarına məruz qalan insanlar Orta Asiyadan və Əfqanıstandan Hindistana köçür və orada məskunlaşmışdılar. Hələ XI əsrdə Qəznəvilər dövründə Hind yarımadasının bir sıra vilayətləri Sultan Mahmudun yürüşlərindən sonra bu qədim ölkə ilə əlaqələri getdikcə sıxlaşmağa başlayırdı. Dəhləvinin mənsub olduğu türksoylu laçın qəbiləsinin başçısı şairin atası Seyfəddin Mahmud da Bəlxdən hind diyarı Patialiyə köçmüşdü. Bu dövr o vaxta təsadüf edir ki, Dehli sultanı İltutmuş (1211-1236) nəslinin və Qiyasəddin Uluq xan Balbanın (1265-1287) fəaliyyəti nəticəsində Hindistanda ədəbi həyatın inkişafı üçün nisbətən əlverişli şərait yaranır. Balbanın oğlu Məhəmməd xan Multan hakimi olduğu müddətdə elm və ədəbiyyat hamisi kimi şöhrətlənmişdi. Onun başçılığı ilə 1286-cı ildə monqollara qarşı aparılmış sərt döyüşdə istilaçılar məğlubiyətə düşər olurlar. Bir-birinin ardınca sultanlıqda Qulamilər (türk) və Xələcilər sülalələrinin hökmranlığı dövründə türk-müsəlman əhali və digər xalqlara münasibət məsələsində mübahisələr də yaranmış, ayrı-ayrı hakim və əmirlərə qarşı bir çox üsyanlar baş vermişdir.

Multan hakimi Məhəmməd xan şair və alimləri saraya dəvət etmiş və mənbələrin verdiyi məlumata görə özü fars dilində bir şeir antologiyası hazırlamışdır. O, Sədi Şiraziyə müraciət edərək onu Hindistana dəvət etmişdir. Lakin şairin qocalığı bu dəvətin həyata keçməsinə imkan verməmişdir. Əmir Xosrov Dəhləvi də Məhəmməd xanın sarayında xidmət etmişdir.

Hindistanda ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yayılması tarixi islam fətuhatı ilə bağlıdır. VIII əsrin əvvəllərində islam ordusu Məhəmməd ibn Qasımın başçılığı ilə Sind əyalətində müsəlman valiliyi təşkil edilmişdir. Sultan Mahmud Qəznəvi dövründə isə Hindistanda islam mədəniyyətinin yayılması başlanmışdır. Etnik tərkibinə görə qarışıq olan Qəznəvilər imperiyasında fars dili poeziya dili kimi şöhrət qazanmışdı. Farsca yazıb-yaradan şairlər Sultan Mahmudu Hindistan yürüşlərində müşayiət etmiş və onun şərəfinə mədhiyyə – qəsidələr yazmışlar.

Yəminəddin Əbul-Həsən Əmir Xosrov Dəhləvi 1253-cü ildə Hindistanın Patiali şəhərində anadan olmuşdur. Şairin atası Mahmud Dehli sultanları ilə birgə “dinsizlərə” – monqollara qarşı döyüşlərdə fəal iştirak etmişdir. O, Sultan İltutmuşun nüfuzlu saray adamı, ordu işləri üzrə məsul şəxs İmadulmülkün qızı ilə evlənmişdir. Sultan ona əmir titulu vermişdi, döyüşlərdə rəşadətində görə “Seyfəddin” (“Dinin qılıncı”) ləqəbini almışdı.

Şairin əsil adı Əbul-Həsən, Yəminəddin (“dinin andı”) isə ləqəbidir. Bütün fəaliyyəti sarayla bağlı olduğundan və atasının sarayla əlaqəsini davam etdirdiyi üçün şair əmir titulunu daşımışdır. Dəhləvi nisbəsi isə məlum olduğu kimi mənsub olduğu Dehli şəhəri ilə bağlıdır.

Əmir Xosrov Dəhləvinin həyatında bir məqam diqqəti cəlb edir. Bu, şairin ləqəbi Xosrov sözünə aiddir. Belə ki, Qiyasəddin Balban (1265-1287) və onun varislərinin sarayında xidmət edən şair fars dili mənşəli “kəsra” sözünü özü üçün təxəllüs götürmüşdür. Kəsra-Xosrov sözü Əbülhəsənin şeir-sənət sahəsində xidmətinin dərəcəsinə aiddir. Belə bir analogiyayı Böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin həyatında da müşahidə etmək mümkündür. Şairin ləqəbi Şirvanşahlar sarayında xidmət etdiyi dövrdə yüksək mənəbi bildiren “xaqan” sözünə aiddir. Dəhləvinin ilk təxəllüsü “sultani”ni, sonra isə “Xosrov”u seçməsi, şübhəsiz Xaqani sənətinin təsirindən irəli gəlmişdir.

Əbul-Həsənin atası Seyfəddin Mahmud monqollara qarşı döyüşdə həlak olur. Bu vaxt Əbul-Həsənin 7 yaşı var idi. Uşağın tərbiyəsi ilə İmadulmülk məşğul olur. Kiçik Əbul-Həsən ənənəvi islam elmlərini, ərəb, fars və hind dillərini öyrənməyə başlayır.

Onun ilk müəllimi Qazi Sədəddin Məhəmməd olmuşdur. Dövrünün məşhur şeir ustası Xacə İzəddinin imtahanından uğurla çıxan Əmir Xosrov tanınmış şairlərin və ədiblərin əsərlərini mütaliə edir. O, sonralar “Uşaqılıq töhfəsi” adlı divanının dibaçəsində Ənvəri, Zəhirəddin Faryabi, Xaqani, Nizami, Mücirəddin Beyləqani, Sənai, Xəyyam, Sədi və başqa şairlərin yaradıcılığına dair fikrini bildirmişdir. Əbul-Həsənin şairlik istedadı haqqında xəbərlər yayılmağa başlayır. O, 20 yaşında Multan əmiri Kişlu xan Çehçunun sarayına dəvət olunur. Sonra isə Dehli sultanı Qiyasəddin Balban, onun varisləri Məhəmməd Sultan, Muizəddin Keyqubad, Xələci Cəlaləddin Firuz şah, Sultan Əlaəddin və Qütbəddin Mübarək şahın və Toğluqilər sülaləsindən

olan Qiyasəddin Toğluq və Məhəmməd Toğluqun sarayında xidmət etmişdir. Şairin hamiləri onu yaxşı təmin etmişlər. Məsələn, təzkirələrin birində yazılır ki, Sultan Qutbəddinə ithaf etdiyi “Doqquz fələk” əsərinə görə Əmir Xosrov “mükafat olaraq bir fil ağırlığında qızıl almışdır”. Çox güman ki, burada mübaligəyə yol verilmişdir.

Bununla yanaşı, saray çəkişmələri və qarşıdurmalar istər-istəməz şairi bezdirir. Multan əmiri Məhəmməd Sultan monqollar tərəfindən öldürüldükdə Əmir Xosrov əsir düşür, sonra isə azad edilir. Saraylarda baş verən intiriqalar və sui-qəsdlər şairi bezdirir. Ömrünün qocalıq çağlarında saray həyatından uzaqlaşan şair sufiliyə meyl edir və şeyx Nizaməddin Övliyanın başçılıq etdiyi Çiştiyə cəmiyyətinə qoşulur. Bir müddət sakit həyat tərzini keçirən Əmir Xosrov 1325-ci ildə vəfat etmişdir.

Şair əsərlərində övladlarının adını çəkir: Rükəddin, Eynəddin, Malik Əhməd və qızı Əfifəyə nəsihətlər vermişdir.

Əmir Xosrov Dəhləvi məhsuldar yaradıcılığa malik şəxsiyyətdir. O, poetik əsərlərlə yanaşı elmi traktatlar da yazmışdır. “Təzkirətuş-şüəra” müəllifi Dövlətşah Səmərqəndi Əmir Xosrovun poetik əsərlərinin 400 min və 500 min beyt arasında olduğunu qeyd edir. Onun əsərləri beş divandan, on məsnəvidən (poema), tarix, poetika və musiqiyə aid nəsrə yazdığı bir neçə traktatdan ibarətdir. Dəhləvi urdu dilində və hind dialektində də şeirlər yazmış, hind-ərəb-fars dilləri üzrə “Xalibar” lüğətini tərtib etmişdir.

Əmir Xosrovun poetik şöhrəti böyük Azərbaycan şairi Nizami “Xəmsə”sinə ilk nəzirə olaraq yaratdığı beş poema ilə bağlıdır: “Mətləul-ənvar” (“Nurların mənşəyi”), “Şirin və Xosrov”, “Məcnun və Leyla”, “Ayineyi-İskəndəri” (“İskəndərin aynası”), “Həşt behişt” (“Səkkiz behişt”). Əmir Xosrov Nizami ənənələrini davam etdirməklə yanaşı bu əsərlərdə cərəyan edən bəzi hadisələri və bir sıra surətlərin xarakterini dəyişdirməyə çalışmışdır. Nizaminin xəmsəçilik ənənələrini tədqiq etmiş alimlərin rəyinə görə Əmir Xosrov Nizami davamçılarından hamısını üstələmişdir. Ümumiyyətlə, Əmir Xosrov sənətinin qüdrətini “Xəmsə”sində daha aydın müşahidə etmək olur.

Dəhləvi Xaqani Şirvaninin sənətindən öyrənmiş, onun məşhur “Şiniyyə” qəsidəsinə ilk nəzirə yazan şair olmuşdur. Əmir Xosrov Azərbaycan şairi Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığını da yüksək qiymətləndirmişdir.

Əmir Xosrovun digər əsərlərinin mövzusu yaşadığı dövrün və hökmdarların tarixi ilə bağlı əsərləridir. Tarixi poemalar qisminə aid olan bu əsərlərdə mədhiyyəçilik ruhu güclüdür.

“Qiranyis-sədeyn” (“İki xoşbəxtin birləşməsi”) adlı əsəri Dehli sultanı Keyqubadla Benqal əmiri atası Buqra xan arasındakı münasibətlər haqqındadır. “Muftahul-futuh” (“Fəthlərin açarı”) əsərində Əlaəddin Firuz şah hakimiyyətinin birinci ilində baş verən hadisələr təsvir edilir.

“Devalrani və Xızırخان”da Sultan Əlaəddin oğlu Xızırخانla Qucarat hakimi Karın qızı gözəl Devaldi arasında eşq macəralarından bəhs edir.

“Noh sipər” (“Doqquz fələk”) əsərində Qutbəddin Mübarək şahın hakimiyyəti illərində baş verən hadisələr, hökmdarın döyüş məharəti, habelə insanların vəziyyəti haqqında danışan əhvalatlar verilir.

“Toğluqnamə” məsnəvisində Dehli sultanı Nəsirəddin Xosrov şahla əmir Qazi Məlik Toğluq arasında gedən döyüşlərdən və qarşıdurmadan bəhs edilir.

Əmir Xosrov poetik istedadı ilə yanaşı universal yaradıcılıq nümunəsi göstərən klassik sənətkarlardandır. Onun nəsr əsərlərində tarixi, dini, fəlsəfi, təlimlərə, bəlaqət və musiqi sahəsində biliklərə yaxşı yiyələndiyi görünür. “Xəzain əl-futuh” (“Fəthlərin xəzinəsi”), “Tərixə-Dehli” (“Dehli tarixi”), “Afdalul-fəvaid” (“Ən yüksək faydaların xəzinəsi”), “Əmir Xosrovun söz möcüzəsi”) əsərində müəllif ədəbi-elmi görüşlərini izah etmiş, məani, bəlaqət, bəyan və ənənəvi poetikanın digər məsələlərini aydınlaşdırmışdır. Təzkiyəçilərin məlumatına görə, şair musiqi elminə yiyələnmiş, hind dilində xalq arasında indi də ifa olunan mahnılar qoşmuşdur.

Əmir Xosrov Dəhləvinin zəngin irsinin toplanması, nəşri, başqa dillərə tərcüməsi və öyrənilməsi ilə dünya şərqşünasları, İran, Hind, Əfqan alimləri məşğul olmuşlar. Onların sırasında Hammer-Purqştal, Yan Rıpkə, Y.E.Bertels, A.A.Starikov, İ.S.Braginski, Məhəmməd Muin, Məhəmməd Həbib, M.Bakoyev, Məhəmməd İbrahimxəlil, Şibli Nəmani, Ağah Sirri Ləvənd və başqaları vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Dəhləvi əsərlərinin müqayisəli öyrənilməsinə daha çox diqqət verilmişdir. Azərbaycan alimləri onu Nizami ənənələrinin layiq davamçısı və Hindistanda farsdilli ədəbiyyatın il görkəmli nümayəndəsi kimi təqdim edirlər. Filologiya elmləri doktorları Qəzənfər Əliyevin və Tahir Məhərrəmovun bu istiqamətdəki tədqiqatları müvafiq olaraq Nizami Gəncəvi ilə Əmir Xosrov Dəhləvinin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” əsərləri əsasında aparılmışdır. Farsdilli ədəbiyyatın yeddi əsri” adlı vəsaitdə professor Mehdi Kazımov Dəhləviyə ayrıca yer vermiş və əsərlərindən seçdiyi nümunələri kitabına salmışdır.

Bu yazıya Əmir Xosrovun “Ayineyi-İskəndəri” məsnəvisində “Gəncənin nəğməkar söz ustası və zəngin sənət xəzinələrinin sahibi” adlandırdığı Nizamiyə ünvanlandığı poetik sətirlərin professor Mübariz Əlizadə tərəfindən nəslə 1940-cı ildə etdiyi tərcüməsini əlavə edirik:

“Nizami gecələri rəyasız qalaraq, yatmayıb ilahiyyat yerinə kəmənd atdı. Gecənin qaranlığından gözünə sürmə çəkib doğan səhərin yolunu gözlədi. Onun ayaq basdığı yer... şərəfli idi. Ayağı xalqın öpüşlərindən qabar olmuşdu. O, gövhər yaratmaq aşiqi olduğundan təfəkkür dənizinin üzgüçüsünə çevrildi və hər dəfə dənizə cürmən çıxardığı dürlərdən dənizi boşaltdı, dünyanı doldurdu. O, zibə və xara libasları sevmədi. O, köhnə paltarda gəzməyi şərəf bildi. Yer və göy onun mülkü idi, lakin onun oturduğu yer köhnə bir həsir parçası idi... Onun əli sərvətdən boş olsa da, dəhanı dürlə dolu idi. Onun... qəlbi cəvahiratla dolu idi. Bütün dünya dolusu qızıl onun ixtiyarında olsaydı səxavətli əli bir an içərisində paylanıb qurtarardı. Onun nəfəsi sübhün nəsimi kimi xalqa ruh verərdi. Əlinə düşən hər tikə ilə bir qonağı doyurardı. O, bütün xalqın yükünü öz çiyində daşıyardı, lakin hamıdan yoxsul görünərdi”.